

Дзяди

Поява перекладу драматичної поеми Адама Міцкевича «Дзяди» є гарною і важливою подією. І тому, що вона вперше виходить повністю під однією обкладинкою, і тому, що поєднує покоління й часи, народи й ідеї, країни й території, творчі помисли та насущні життєві проблеми, проходить крізь віки й охоплює величезний простір індивідуальної й колективної історії та свідомості, особистої долі й суспільної ролі сильної, незламної особистості, зокрема митця.

Масштабами порушених у ній естетичних, художніх, філософських, історичних проблем, широкою тематикою й зверненням до фольклору, у якому просто й не зауважено виражене народне розуміння добра, справедливості й цінності людського життя, увагою до національних питань, складною циклічною структурою та позначеними актуальними в часи Міцкевича проблемами поема сягає далеко за межі національної літератури, звертається до європейського досвіду багатьох народів, що в XIX столітті відповідали на тогочасну історично-політичну ситуацію й на розуміння людини та її призначення. Це один із найвидатніших творів польської літератури першої половини XIX століття.

Адам Міцкевич

Азяду

у перекладзі Віхтора Тупенюка

Видавництво «Крок»

Instytut literatury

Адам Міцкевич

ДЗЯДИ

Переклав з польської
Віктор Гуменюк

Видання книжки підтримало
Міністерство культури та
національної спадщини
Республіки Польща.

INSTYTUT
LITERATURY
Instytut Literatury
ul. Smoleńsk 20/12
31-112 Kraków
Polska
wydawnictwo@instytutliteratury.eu

Copyright © Instytut Literatury, Poland, 2022

- © Віктор Гуменюк, переклад, 2022
- © Тетяна Павлінчук, передмова та переклад післямови, 2022
- © Софія Салецька, дизайн обкладинки, 2022
- © Видавництво «Крок», видання, 2022

«Години било дві: любові та страждання, ось третя битиме...»

Поява перекладу драматичної поеми Адама Міцкевича «Дзяди» є гарною і важливою подією. І тому, що вона вперше виходить повністю під однією обкладинкою, і тому, що поєднує покоління й часи, народи й ідеї, країни й території, творчі помисли та насущні життєві проблеми, проходить крізь віки й охоплює величезний простір індивідуальної й колективної історії та свідомості, особистої долі й суспільної ролі сильної, незламної особистості, зокрема митця. Масштабами порушених у ній естетичних, художніх, філософських, історичних проблем, широкою тематикою й зверненням до фольклору, у якому просто й не зауважено виражене народне розуміння добра, справедливості й цінності людського життя, увагою до національних питань, складною циклічною структурою та позначеними актуальними в часи Міцкевича проблемами поема сягає далеко за межі національної літератури, звертається до європейського досвіду багатьох народів, що в XIX столітті відповідали на тогочасну історично-політичну ситуацію й на розуміння людини та її призначення. Це один із найвидатніших творів польської літератури першої половини XIX століття.

І хай там як змінюються запити сучасності, залишаються важливі на щодень істини, що передаються з покоління в покоління разом із голосом предків, із їхнім зверненням до сумління та розумінням того, що є цінним у кожному житті. А тому «дзяди», давній обряд поминання померлих, зображений у творі, прикликає душі тих, хто опинився поза земним життям, а отже, знає більше. Це до них звертаються ті, хто шукає життєвої істини, хто заплутався у своїх бажаннях і вчинках, хто ще не до кінця зрозумів проминальність і швидкоплинність свого життя. Зі сповідальних промов прийшлих духів та подальшого тону поеми випливає, що найважливішим є людське життя, яке так легко втратити й занапастити, але й воно набуває цінності тоді, коли людина здатна поважати й берегти життя

іншого, вболівати за його хистке й нетривале буття в не завжди привітному до неї світі, не втрачати своєї людяності: «Як не був хто людиною зроду, / То людина йому не допоможе»¹.

Ці та інші питання виходять за межі конкретної історичної дійсності й стосуються кожного. Чи не тому святкування 200-річчя польського романтизму в 2022 році у Польщі не могло не поставити в центр подій геній Адама Міцкевича, а до відзначення події своїми культурними заходами долучилася й Україна.

Адам Міцкевич не випадково промовляє до нас українською, бо його життєвий шлях пов'язаний з Україною. Виїжджаючи до Росії після процесу філоматів, він побував у Києві, Кропивницькому, Харкові, Одесі, Херсоні. В Одесі мав би працювати в одному з навчальних закладів, але через брак місця його вчительська праця там не склалася. Натомість дев'ятимісячне перебування в Одесі й подорож до Криму відгукнулися в його чудових «Кримських сонетах». Через багато років, читаючи курс слов'янських літератур у Колеж де Франс у Парижі, Міцкевич відтворював те, що пізнав про різні слов'янські літератури, зокрема й українську, її національні особливості й фольклор. В Одесі за Міцкевичем слідкувала міська поліція, а залишатися там надовго було заборонено. Але в українську сторінку творчості польського поета вписано його відвідини Сімферополя, Севастополя, Євпаторії, Ялти. На матеріалі з українського життя поет написав баладу «Чати».

Молодечий запал Міцкевича розгорівся в 1815 році, коли його як бідного шляхтича зараховують за державний кошт студентом Віленського університету, де він навчається до 1819 року спочатку на математично-природничому, а потім на літературному відділенні. Місто Вільно було осередком не лише литовської, а й польської культури. У той час Міцкевич разом зі своїми університетськими друзями організовує таємне студентське товариство просвітницького характеру — Товариство філоматів («друзів науки»), завданням якого було самовдосконалення, докладне вивчення наук, поширення освіти серед неосвічених, поглиблення національної свідомості. Студентська молодь ставила за мету своєю діяльністю принести користь батьківщині. За якийсь час виникають схожі організації — Товариство філаретів («любителі чесноти») та Товариство променистих, а їхніх

учасників звинувачено в антицарській діяльності. Під час процесу понад сто юнаків-філоMATів було заарештовано й ув'язнено у Василіанському монастирі, облаштованому під в'язницю. Адам Міцкевич провів там пів року, а свій досвід перебування в ув'язненні згодом зобразив у III частині «Дзядів».

Дослідники біографії Адама Міцкевича умовно виокремлюють кілька періодів творчості поета: віленсько-ковенський (закінчується 1824 роком), коли він видав у м. Вільно два томи поезій; російський (1824–1828), коли за вироком процесу над філоматами поета вислано у «віддалені від Польщі губернії»; закордонний — дрезденський і паризький. До віленсько-ковенського періоду творчості Адама Міцкевича належать II, IV та I частини поеми «Дзяди» (саме в такій послідовності їх розмістив автор), а III частина з'явилася аж через 10 років.

29 листопада 1830 року у Варшаві спалахнуло повстання, спрямоване проти царизму. Однак воно виявилось безсилим розв'язати внутрішні назрілі питання часу. Найчисленніший клас залишився байдужим до повстання і майже не брав у ньому участі. Уже восени 1831 року повстання зазнало поразки й не перетворилося на революцію. Звістка про події 1830 року наздогнала Міцкевича в Римі. Він залишає Італію та виїздить до Парижа, а потім до Дрездена. У серпні 1831 року поет кілька разів намагається перейти прусський кордон, щоб приєднатися до повстанців, але йому це так і не вдається. У другій половині 1832 року Міцкевич переїжджає до Франції й постійно живе в Парижі. Вважають, що третю частину поеми написано як відгук на події повстання в листопаді 1830 року.

Адамові Міцкевичу випало народитися в часи, коли естетично-культурним джерелом літератури був романтизм. Романтичні риси яскраво виражені в усіх його творах, є вони й у поемі «Дзяди». Найперше варто було б відзначити химерність форми. Поет працював над твором тривалий час, доопрацьовуючи й не пускаючи в друк незавершені частини. Друга й четверта частини вийшли друком у 1823 році, третя — у 1832. Натомість першу частину, хоч і була написана ще у віленсько-ковенський період, оприлюднили лише після смерті автора, аж у 1860 році, тож її вважають незавершеною. На поему

звернули увагу вже відразу, інтерес до неї підживлювався протягом років, кожна нова епоха накидала свої інтерпретації, дослідники дискутували про структурну цілісність твору, його ідейний вимір, особливий інтерес викликало звернення до фольклору, цікавили месіанізм, прометеїзм та профетизм твору, особисті мотиви його написання, коло персонажів та загальна проблематика. Сучасні дослідження поеми дають підстави стверджувати, що твір має циклічну структуру (оформлення своїх творів за циклами було характерно для Міцкевича), своєрідний ланцюговий характер, за якого його частини укладаються в цілість і водночас можуть існувати окремо.

Іншою особливістю твору, зокрема перших трьох його частин, є зосередженість на індивідуальних переживаннях — нещасливому коханні головного героя Густава. Знавці творчості великого польського поета вбачають у цьому мотиві особисту драму Міцкевича, його кохання до Марилі Верещак, якому через заміжжя дівчини з іншим не судилося здійснитися. Із трагізмом, властивим романтизмові, пристрасстю й гіперболізацією, яскравим вираженням і зображенням почуттів у найбільшому їх напруженні Міцкевич описує драму молодого героя, який через нещасливе кохання ладен позбавити себе життя й мати право на висловлення своєї незаперечної правди під час відзначення «дзядів» — народного обряду поминання померлих.

Романтики виявили інтерес до сучасного й минулого, змінилася функція літератури, яка перетворюється на активну силу, здатну вплинути на суспільство. Помічаючи численні протиріччя та брак гармонії в житті, романтики не бачили її й у поезії. Усе піддається критиці й сумніву, підпорядковується інтуїції, натхненній силі емоційної напруги, розбурханим пристрастям ліричного героя. Вага романтичної драми — у суперечці, в діалозі, у пошукові істин. Митці звертаються до народної пісні, народної поетичної творчості, до джерел народних вірувань і уявлень, до фантастики. Міцкевич згадував, що в основу поеми «Дзяди» він поклав білоруський фольклор.

Дослідники творчості Адама Міцкевича звертали увагу на характерні для його поезії зміни, що трапляються з головними героями, зміни в структурі творів, жанрових особливостях. Фактично кожен твір є

новим і неповторним, свіжим подихом, експериментом за формою, тематикою та реалізацією задуму. Прагнення до нового урізноманітнювало кожен наступний твір, робило його неповторним, новобутнім. Такі зміни, чи й навіть преображення, стаються і з головним героєм поеми: на стіні в'язничної камери латинськими літерами він пише: «Тут помер Густав і народився Конрад». Поява нового імені в третій частині накладає на персонажа обов'язок іншої поведінки й іншого життя, розпачливе оплакування власних невдач, зосередженість на фіксації індивідуального горя й несправедливості, констатація нещасного існування простолюду в умовах кріпосницького ладу зазнає змін і переходить у боротьбу з несправедливістю й тиранією. Марна жертва життя через особисте нещастя втрачає свою доцільність, важливим стає відродження (чи й народження) сильної особистості, здатної розуміти причини зла й служити спільноті, а навіть пожертвувати заради неї своїм життям. Так, в одній зі сцен Дух говорить: «Людино! Знала б ти свою могуть!... / Ти ж, мов хмарина, мінишся, палаєш, / Куди і як летиш, сама не знаєш. / О люди! Ваша віра і з неволі / Трон здатна піднести чи скинуть долі».

У третій частині показано два смертельно ворожі світи: польську молодь, закуту в кайдани, яку чекає масове заслання до Сибіру, та її ворогів — сатрапів царя разом із польською аристократією, байдужою до інтересів Польщі. Ця частина твору була задумана як велика національна драма, її події відбуваються у Вільні, Варшаві, Львові, Росії, тут діють конкретні історичні постаті.

Сучасні інтерпретації драматичної поеми «Дзяди» звертаються не лише до історичного тла, яке, без сумніву, лягло в основу фабули твору, а й ставлять акцент на розумінні твору як змагання людини зі складною життєвою ситуацією, на випробуваннях, які випадають на її долю, рішеннях, які їй доводиться прийняти, порадах, які доводиться питати у самої себе. Ця інтерпретація справді видається слушною, бо ж історичний факт є об'єктивною дійсністю, у якій функціонує кожна окрема людина зі своїми поглядами, освітою, вихованням, світоглядом, філософією. На цій арені історичних подій вона є учасником і актором, це через її почуття й переживання, успіхи, радості й страждання, через її перемоги й поразки висвітлено загальне тло історичної дійсності. Вона є своєрідним камертоном, що віддзвонює на кожен подразник

зовні. Зображення цієї дійсності через почуття й переживання окремих людей наближує її до сучасника, ставить і його перед вибором, спрямовує непрості питання й до нього теж.

Конрад розуміє, що життя триває, що його можна присвятити важливішим речам, ніж оплакуванню самого себе ще за життя, а добробут загалом стає важливішим за добробут одиниці. Перед нами постає людина, що протистоїть часові, космосу й надприродному світові та вболіває за суспільство, якому загрожує винищення, тому всі заявлені у творі проблеми є національними й універсальними, тому й сам твір має індивідуальне й універсальне значення. Людське існування описано з різних боків і різних аспектів, тому це «поема-світ», вона охоплює видиме й невидиме, це постійний поетичний процес, постійне створення поеми, постійне її вдосконалення, формування й доповнення. Перед нами двополюсна контрастність дійсності: космос, історія, світ та внутрішнє життя людини як площини боротьби суперечливих сил і принципів.

Символічна смерть романтичного Густава зроджує бунтівливого Конрада, особу, що усвідомлює свою важливу, хоч і непросту роль і не відмовляється від неї, прагне йти до кінця.

Показуючи розшарування тогочасного польського суспільства, Міцкевич вкладає у свідчення простолюду найвище звинувачення й найвищі моральні прагнення й ідеї. На царських прибічників та окремих аристократів немає надії, натомість зміни приносять молоді освічені люди. Хор селян, який схожий на хор в античній драмі, є суддею людських учинків. Натомість слово, поезія є потужним дієвим знаряддям. Важливою особливістю романтичного письма була сформульована роль поета, його присутність у виявленні й визначенні посутніх життєвих потреб людини. Освічена людина, здатна пильно вдивлятися в дійсність, помічати неправду й уголос про неї говорити, така, що має мужність повести за собою, — усе це характерне героєві Міцкевича. У дискусіях із отцем Петром та власних роздумах Конрад зміряється до ролі Бога, носія справедливості, закидає Йому несправедливість, байдужість, спілку зі злом. Конрад прагне створити таку пісню, яка керувала б долею мільйонів, вела б до щастя. Розуміємо, що цю пісню кожен пише постійно, і в наші часи теж, а на цьому шляху необхідною є віра у поступ людини, боротьба за свободу

в ім'я всього людства, солідарність, відкидання егоїзму, зобов'язання перемагати власну слабкість, ідеал героїзму, постулат жертвовності. Відповідає таким поглядам і настрій — живий дух, рух, спрямованість до мети й постійне прагнення, знервоване, нетерпляче. Конрад відчуває в собі таку силу, що може дорівнятися Богові, стати з ним до двобою — із Богом-царем чи з царем-богом: «Відчуваю безсмертя, безсмертя творю, / Я митець, що став з Богом на прю!».

Тож виписування постаті головного героя та кола дійових осіб обертається навколо одвічних питань. Чи є життя після смерті особистого почуття? Є, і це боротьба. Чи є життя після фізичної смерті? Є, і це пам'ять, що передається з покоління в покоління. Чи є життя після втрати всього людського, після смерті людяності, духовності? Ні, і саме звершення справедливості стає справою життя Конрада та його спільників: «Тож помста, помста — геть осторогу! — / З Богом чи навіть всупереч Богу». Тут надзвичайно важливим є феномен мовчання й промовляння, бо якщо Бог мовчить, то поет, котрий прагне дорівнятися до Нього силою й міццю свого духа, мовчатиме до своїх катів, але промовлятиме до тих, хто несе в собі незабутню пам'ять предків із їхніми одвічними цінностями мирного існування на землі. Голос поета, що відчуває за собою поклик істини й потреби просвітництва, набуває ще більшої ваги й сили. Поет-пророк вірить у відродження народу, його освіченість і процвітання, передбачається, що осуд і покарання злочинців неминуче настане в майбутньому, такими є пророчі візії священника й поета. Ведена Конрадом дискусія з Богом дає змогу з різних поглядів оцінити ситуацію, віднайти рішення, яке спиралося б на реальні життєві потреби. Тому в творі чітко розмежовано думку й слово, пасивність і діяльність, байдужість і активне співчуття. Ніхто не обмине суду — підсумовує герой — чи з Богом, чи без Бога.

Важко закинути людині, вихованій у релігійному культурному середовищі, невіру, радше питання тут стоїть інакше: віра саме в такого — християнського й милосердного Бога — вимагає зміни суспільних поглядів, відходу від пасивного страждання, споглядання й очікування, від байдужості й бездіяльності до віри у власні сили, рівні Богові, віри у власний народ.

Тому особливо виразно в поемі стоїть питання призначення й покликання, ролі поета як світоча, як знавця й носія істини, як людини, яка глибоко розуміє сутність історичних та політичних процесів, здатна передбачити хід подій, їхні наслідки. Гнівний голос Міцкевича щодо діяльності царської Росії з її імперською свідомістю й бажанням визискувати підкорені землі й досі не втратив своєї актуальності. Неприхована іронія із вуст ув'язнених, що межує з ненавистю, здирає маску з позірно добре облаштованого показного публічного життя, а «Додаток» до III частини став виявом сатири, спрямованої проти порожньої імперської величі: «Щоб збудувати з вірними своїми / Всі ці борделі пишні та чудові, / Цар океани лив людської крові». Дорога до Росії, яку долає герой-пілігрим, проходить через сніги й руїни, через пустелі й безземелля, через безлад і бездомів'я. Поглядом спостережливого мандрівника проходимо від широкого, невизначеного й не окресленого загального простору, охопленого подорожжю, до царської столиці й царського плацу, де самодурство й безправ'я набуває абсурдно нелюдських рис. Бо ж усе це золото куплено «за кров Литви і сльози України, / Й багатства Польщі».

Проблематика творчості Міцкевича єднає розрізнені полюси багатьох життєвих суперечностей: життя, смерті й безсмертя, жертвності й звитяги, бідності й багатства, радості й печалі, любові й ненависті, особистого й суспільного, одиничного й загального, людяності й злочинності, щирості й облуди, бунту й покори, віри у власні сили й віри в істинність свого призначення. Уважність поета до долі свого народу виявляється в тому, що через особисті, індивідуальні переживання героїв «Дзядів» він виявив суспільні недоліки, злочинства, горе, утиски й несправедливість суспільного ладу.

Поряд із порушеними в поемі проблемами постають важливі топоси, що окреслюють просторове тло драматичної поеми: топос кладовища, топос в'язничної келії, топос дороги, топос чужини, топос Сибіру, топос неба і раю, топос дому і топос палацу, топос поля і топос батьківщини. Мотив смерті, що так чи інакше пронизує увесь твір, набуває різних виявів: смерть приходить у вигляді духів померлих своєю чи не своєю смертю людей, бачимо смерть страчених і смерть їхніх карателів, смерть кохання і смерть надії, смерть совісті і духовності.

Поєму «Дзяди» неминуче супроводжує містика. Романтичний настрої — це настрої негоди, ночі, бурі, грози і шторму, смерті й містичного наповнення. Обряд «дзядів» поєднує усі частини, але, крім композиційної, він має інший сенс: це постійний зв'язок того, що було, що є і що буде, це голос предків, який відгукується в генах нині суцїх, це бажання довершити недовершене батьками, бажання поступу й удосконалення, це пам'ять поколінь, національна пам'ять, яка у найсокровенніші хвилини усвідомлення трагізму власної екзистенції дає розуміння, що цей шлях уже пройдено іншими, а твоя доля — обов'язкове випробування й завдання, яке й робить тебе людиною. Саме так людство повинно вистояти, вижити, а не занепастити себе.

Ім'я Адама Міцкевича стало символом польського романтизму, із його творів постають роздуми про звитягу, патріотизм та месіанство, зазнають зіткнення суперечливі погляди, але йому судилося жити в часи, коли саме його погляд на суспільні проблеми його народу, його пильна увага до них були потрібні, коли його освіченість, його запал і бажання працювати заради добробуту й поновного відродження Речі Посполитої були актуальними й потрібними. Символічність поеми охоплює величезний пласт виявлених у ній прикладів, а потрійна структура рокованого часу залишає незавершеною, відкритою третю годину: за часом любові й часом страждання має настати третя година, година здійснення й боротьби.

Тетяна Павлінчук

¹Тут і далі переклад В. Гуменюка.

Від перекладача

Драматична поема «Дзяди» належить до вершинних творів геніального польського поета-романтика Адама Міцкевича (1798–1855). Частини твору пронумеровані автором не зі звичною послідовністю, а з романтичною примхливістю. У так званих литовських, або ж віленсько-ковенських «Дзядях» (частини II, IV, I) розкривається збурена емоційність зраненого кохання, примножена філософічним осмисленням суспільного підґрунтя ліричної драми. У дрезденських «Дзядях» (частина III) виразно звучать тираноборчі мотиви. Організуючим чинником усієї розмаїтої образності твору, його композиційним центром є відомий з язичницьких часів та адаптований в часи християнські обряд Дзядів — ушанування померлих предків, який у потрактуванні поета переростає в метафору родової пам'яті, взаємозв'язку часів і поколінь.

Над перекладами фрагментів твору працювали, зокрема, Олександр Навроцький, Володимир Александров, Іван Франко, Максим Рильський, Борис Тен, Дмитро Павличко. Поет-перекладач Віктор Гуменюк уперше здійснив український переклад усієї поеми.

Віктор Гуменюк

Упир

Стружене серце, груди не зігріті,
Стиснуті губи і погляд померклий;
Вже не для світу, хоч тут ще, на світі!

Що за людина? Померлий.

Глянь, воскресає у нім дух надії,
Промені пам'яті — зіроньки шати,
В них він вертає в літа молодії

Миле обличчя шукати.

Груди зітхнули, хоча й не зігріті,
Очі й уста оживилися грою,
Ні, не для світу він, хоч і на світі.

Чим він явився? Марою.

Той, хто живе біля цвинтаря, знає —
Привид щороку випростує груди,
В день поминальний могилу лишає

Й прагне у світ поміж люди.

Лиш як проб'є на неділю четверта,
Він повертається, втративши силу,
Рана на грудях — мов щойно продерта,

З нею він сходить в могилу.

Ходять чутки про блукальця нічного,
Може, ще й досі по ньому хтось плаче,
Кажуть, що смерть прийняла молодого,

Він самогубець неначе.

Люто карається він, з кожним кроком
З нього назовні шугає палання,
Вгледів причетник старий ненароком,

Стогони вчув і зітхання.

Каже, лиш вийшов той привид з могили,

Звів свої очі на вранішні зорі...

Руки заламував, губи тремтіли...

Раптом промовив у горі:

— Духу проклятий, з могильного схову
Пломінь життєвий здіймаєш для чого?
Вогне проклятий, погас ти і знову

Сяйва вділяєш ясного!

Вироку лютий, хоча й справедливий!

Стріти і втратити знову єдину —

Це ж я щороку такий нещасливий...

Знову, як гинув, загину.

Прагну до тебе, відтак мушу всюди
Довго блукати, лишивши темноту,
Байдуже, як зустрічатимуть люди —

Всяку, як жив, знав гіркоту.

Ти задивлялась, а я, мов з провини,
Очі ховав у печалі й жалобі,
Слухав слова твої, слухав щоднини

Мовчки, як дошка на гробі.

Друзів насмішка була невситима —
Звали надмірним дивацтвом скорботу,
Старші ж відійдуть, стенувши плечима,

А чи порадять нудоту.

Кпини й поради я слухав байдуже,
Хоч, може, й сам був од інших не далі,
Сам би обурився запалом дуже

Чи насміявся з печалі.

Дехто уgliedів для себе образу,
Честь його роду, подумав, змаліє,
Все ж був люб'язний та гречний щоразу,

Вдавши, що не розуміє.

Гордим і я був, збагнув, що до чого,

Хоч і не гірше мовчати умію.

З примусу тільки наплів я пустого,

Вдавши, що не розумію.

Дехто не може мій гріх дарувати,
Ледь на устах він зневагу притрима,
Вимучить усміх, почне удавати

Жалість безмірну очима.

Всім би пробачив, але не такому,
Хоч не сказав би і слова лихого
Й не відчував би погорди оскому,

Мавши всміхнутись до нього.

Знов це спізнаю, як нині марою

Світу чужому явлюся з могили:

Той уперіщить нещадно клятьбою,

Інший сахнеться щосили.

Той же пихатий, а той жалісливий,
Дехто вбереться в облудливі шати...
Йду до одної, чому ж, нещасливий,

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ